

POLA WOLNOŚCI

POLA WOLNOŚCI

REDAKCJA NAUKOWA
ALICJA BARTUŚ

Wydawnictwo
Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu

OŚWIĘCIM–POZNAŃ 2020

Książka jest efektem XI Ogólnopolskiej Konferencji
Auschwitz i Holokaust na tle zbrodni ludobójstwa w XX wieku (Oświęcim 2020),
zorganizowanej przez
Fundację na Rzecz Międzynarodowego Domu Spotkań Młodzieży w Oświęcimiu,
Oświęcimski Instytut Praw Człowieka,
Fundację Pamięci Ofiar Auschwitz-Birkenau,
Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau
we współpracy z Fundacją im. Róży Luksemburg, Biblioteką Galeria Książki w Oświęcimiu,
Instytutem Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie,
Katedrą UNESCO ds. Edukacji o Holokaucie Uniwersytetu Jagiellońskiego,
Instytutem Prawa i Administracji Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu.

Redakcja naukowa: *dr Alicja Bartuś*
Recenzenci: *dr hab. Dorota Sula, dr hab. Piotr Trojański, prof. UP*

Korekta: *Lucja Oś*
Wsparcie redakcyjno-korektorskie: *Aleksandra Bielska, Krystyna Oleksy*
Projekt okładki: *Tomasz Bocheński*
Skład: *Words and dots Barbara Daczyńska*

Książkę wydano przy wsparciu finansowym:
Fundacji im. Róży Luksemburg

Copyright © 2020 by Wyższa Szkoła Bankowa w Poznaniu
Copyright © 2020 by Fundacja na Rzecz Międzynarodowego Domu Spotkań Młodzieży
w Oświęcimiu

ISBN 978-83-7205-370-1

Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu
ul. Powstańców Wielkopolskich 5, 61-895 Poznań
www.wydawnictwo.wsb.poznan.pl

SPIS TREŚCI

Alicja BARTUŚ	
<i>Wstęp</i>	7
I. Wolność podczas wojny: między okrutnymi realiami a potrzebą „normalnego życia”	
Jacek CHROBACZYŃSKI	
<i>Już nie pokój, jeszcze nie wojna. Koncept wolności i zniewolenia</i>	11
Lidia ZESSIN-JUREK	
<i>Uchodźstwo jako manifestacja wolności i oporu na przykładzie relacji polskich Żydów o jesieni 1939 roku</i>	39
Robert SZUCHTA	
<i>Zabawy dzieci podczas wojny jak źródło badań nad Zagładą</i>	59
Anna CZOCHER	
<i>Dom jako przestrzeń wolności w czasie okupacji niemieckiej</i>	69
Maria CIESIELSKA	
<i>Wybrane badania naukowe prowadzone przez żydowskich mikrobiologów w getcie warszawskim i lwowskim</i>	81
II. Wolność w obozach koncentracyjnych: między intencją zagłady a poświęceniem za drugiego człowieka	
Lech M. NIJAKOWSKI	
<i>Produkcja wolności negatywnej w niemieckich obozach koncentracyjnych</i>	105
Marta GRUDZIŃSKA	
<i>Czy „wolność” znaczyła to samo dla polskich i żydowskich więźniów Majdanka?</i>	121
Katarzyna OKONIEWSKA	
<i>W piekle komór gazowych, czyli o pracy w Sonderkommando</i>	137
Joanna BARCIK	
<i>Zaświadczyć o wolności. Kilka uwag na temat wolności w obozach koncentracyjnych</i>	149
Agata JANKOWSKA	
<i>Próba opisu zniewolenia i strategii wolności w figurach obozowego „muzułmana”</i>	163

III. Wolność w strukturze hierarchicznej:
między gorliwością a podważaniem rozkazów

Eugeniusz Cezary KRÓL

Kapitan Wehrmachtu Wilhelm (Wilm) Hosenfeld i jego pola wolności..... 179

Joanna LUBECKA

*Konieczność wykonania rozkazu jako instrument obrony w procesach
przed Najwyższym Trybunałem Narodowym* 217

Dominika UCZKIEWICZ

Debata prawnicza jako przestrzeń wolności? 237

IV. Wolność myślenia:
między analizą a refleksją

Jolanta AMBROSEWICZ-JACOBS

O wolności pamięci/niepamięci Zagłady 257

Anna KAMIŃSKA

*Wolność a zobojętnienie – w rozważaniach filozoficznych Józefa Tischnera,
Ericha Fromma i Emmanuela Lévinasa* 275

Bogusława FILIPOWICZ

Biblia i wolność w pismach Stefana Zweiga 291

Jolanta WRÓBLEWSKA

Różne oblicza romskiej wolności w filmie Tony'ego Gatlifa „Korkoro” 305

Epilog

Yaron Karol BECKER

Pola wolności i zniewolenia na przykładzie izraelskiej demokracji 325

Bibliografia 333

Indeks osób 349

Noty 356

WSTĘP

Ile wolności ma członek plutonu egzekucyjnego? A strażnik pełniący służbę na wieżycze w obozie zagłady? Lub żołnierz gotujący się do szturm na okopy wroga? Ile wolności ma milicjant/policjant ścigający osoby wskazywane przez władzę jako wrogów państwa/ludu? W jakim stopniu ci wszyscy ludzie mogą podejmować decyzje o losie własnym i innych?

W pierwszym odruchu większość z nas powie, że margines jest tutaj niewielki; ile razy słyszeliśmy od osób pełniących przywołane tu role hasło: „Ja tylko wykonywałem rozkazy” lub „MUSIAŁEM wykonywać rozkazy” – znaczy: nie miałem wyjścia, zakres mej wolności był zerowy, byłem tylko trybikiem. Nasuwają się jednak kolejne pytania: na ile pełnienie konkretnej roli – strzelca, strażnika, żołnierza, pacyfikatora – było wyborem konkretnej osoby; na ile taka osoba korzystała tu z własnej wolności, a na ile stała się owym trybikiem wbrew własnej woli? Warto to pytanie rozszerzyć: na ile poszczególni ludzie – zwłaszcza jako wyborcy, ci czynni (głosujący na konkretne opcje polityczne), i ci bierni (niechodzący na wybory) – przyczyniają się do tego, że zakres ich wolności jest ograniczany, czasem do tego stopnia, że stają się „zmuszonymi do wykonywania rozkazów”?

W niniejszej książce autorzy analizują – w różnych obszarach i z wielu punktów widzenia – tragiczną przeszłość, ale pytania, które sobie i nam stawiają lub które często kryją się za ich rozważaniami, pozostają zaskakująco aktualne. Penetrując pola wolności w czasach zniewolenia, uświadamiamy sobie, że owo zniewolenie – rozumiane jako odebranie elementarnej wolności – nie jest w większości przypadków czymś, co spada na nas nagle, czyli – parafrazując słynne świadectwo Mariana Turckiego – „z nieba”. Zniewolenie to proces, w ramach którego większość – w odmiennych warunkach i pod wpływem przeróżnych czynników – *de facto* godzi się na ograniczenie pola wolności innych, ale też – własnej. Zanim „zwykli Niemcy” stali się uosobieniem Zła, czy może – jak to widziała Hannah Arendt – trybikami w maszynie banalnego zła, zanim „obudzili się” (?) jako nie-mogący-zrobić-nic wykonawcy rozkazów z karabinami wycelowanymi w dzieci i kobiety przeznaczone do unicestwienia, zanim umościłi się na wieżyczkach Auschwitz – dokonali szeregu wyborów, korzystając zrazu z bardzo szerokiego pola własnej wolności. Wielu stało się trybikami właśnie w konsekwencji takiego, a nie innego użycia szczególnej broni, jaką jest wolność decydowania o sobie. I innych.

Również potem, w warunkach zniewolenia, poszczególni ludzie w bardzo różny sposób korzystali ze swych pól wolności, ponieważ – wbrew pozorom – te pola istnieją nawet w tak skrajnie wrogim wszelkiej wolności i toksycznym dla człowieczeństwa ekosystemie, jak Auschwitz. Oczywiście, inne jest pole wolności strażnika, a inne więźnia. Inne funkcyjnego kryminalisty, a inne żydowskiego dziecka skazanego *a priori* na śmierć. Inne więźnia-inżyniera zatrudnionego w Bunie, a inne członka Sonderkommando. Inne komendanta obozu, a inne „szarego SS-mana” pilnującego grupy więźniów pracujących poza drutami obozu. Inne szefa katowickiego gestapo, prokuratora i zarazem sędziego sądu doraźnego w Auschwitz, a inne granatowego policjanta z pobliskiego miasteczka w Generalnym Gubernatorstwie.

Funkcja pełniona w warunkach zniewolenia w pewnym stopniu determinuje decyzje i zachowania – mimo to ludzie w owych funkcjach potrafili zachowywać się całkiem odmiennie, dowodząc raz za razem, jak bardzo nieostre i pozorne bywają pola wolności – zarówno w gronie ofiar, jak i sprawców; mamy tu przyczynek do dekonstrukcji klasycznego wytłumaczenia postaw: „nie miałem wyjścia”/„musiałem”.

Dotyczy to także ogromnej grupy tych, którym los – przy ich mniejszym lub większym wpływie i udziale – przypisał rolę obserwatorów/świadków tragicznych zdarzeń. Ich pola wolności rozpościerają się między aktywnym korzystaniem z własnej woli a biernością i obojętnością, przy czym zarówno owo aktywne korzystanie, jak i obojętne obserwowanie mogły się przyczynić do rozprzestrzeniania – lub ograniczania – zła.

W książce rozważamy konsekwencje korzystania z wolności (bądź nie) zarówno w skali makro (społeczeństw, państw, narodów, systemów politycznych), jak i mikro (w sferze intymnej, ludzkiej godności). Zebrane w niniejszej publikacji teksty wydają się idealnym przyczynkiem do rozważań na temat roli wolnego myślenia, formułowania i wyrażania myśli oraz działania w warunkach wojny i zniewolenia – ale też w czasach burzliwych i niepewnych, gdy groźba wojny i zniewolenia nad nami wisi, albo – pamiętając, że zniewolenie to proces – mamy liczne dowody na to, że pola wolności naszej i innych są zawężane.

Na ile umiejętnie korzystanie przez ludzi z ich wolności na różnych etapach zniewolenia może zatrzymać proces odzierania z godności? Gdzie kończy się wolność słowa, a zaczyna mowa nienawiści i kto powinien o tym decydować? Gdzie kończy się wolność słowa, a zaczyna racja stanu – i czy tę drugą rozumieć jako nadrzędny interes państwa i społeczeństwa, czy też nadrzędny interes władzy? Teksty zawarte w niniejszym tomie skłaniają również do takich pytań. Jak wspomniałam – nie są to tylko pytania o przeszłość, ale też, a może przede wszystkim, o terażniejszość i przyszłość.